

BOSHQA HAYOT SHAKLLARI: INSON VA YEVROPADAN TASHQARIDAGI INTELLEKTUAL HAYOT

Xudoyberdiyev Rashid Zokir o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti, o'qituvchi

E-mail: xudoyberdiyevrashid077@gmail.com

Talaba: Abdullayeva Adolat Anvarbek qizi

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

E-mail : abdullaevaadolat3@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada insonning intellektual rivojlanishi va ong shakllanishini Yevropadan tashqarida mavjud bo'lgan tarixiy sivilizatsiyalar hamda koinotda ehtimoliy boshqa hayot shakllari orqali ko'rib chiqish masalasi yoritilgan. Qadimgi Sharq madaniy markazlarida shakllangan bilim maktablari, falsafiy qarashlar va ilmiy tafakkurning o'rni tahlil qilindi. Shuningdek, astrobiologiya va kosmik tadqiqotlar asosida koinotda hayot mavjud bo'lish ehtimoli ilmiy dalillar bilan asoslandi. Maqola insonning koinotdagi o'rni va o'zini anglash jarayonining keng qamrovli falsafiy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar :Inson, ong, intellekt, Yevropadan tashqari sivilizatsiyalar, Sharq falsafasi, koinot, hayot shakllari, astrobiologiya.

Inson o'zini ko'pincha Yer yuzidagi yagona ongli mavjudot deb biladi. Biroq so'nggi yuz yillikda ilm-fan rivoji bu qarashni qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, insoniyatning intellektual taraqqiyoti faqat Yevropa sivilizatsiyasi bilan chegaralanmaydi. Qadimgi Misr matematikasi, Mesopotamiya yozuvi, Xitoy davlat boshqaruv tizimi, Hind falsafasi va Markaziy Osiyo ilmiy maktablari Yevropa uyg'onishidan ming yillar oldin mavjud bo'lgan. Demak, intellektual hayotning shakllanishi turli geografik hududlarda mustaqil ravishda kechgan.

Bugun koinot tadqiqotlari yana bir savolni kun tartibiga qo‘ymoqda: Hayot faqat Yerdagi bormi yoki biz hali uchrashmagan boshqa ong shakllari ham mavjudmi? NASA va ESA tomonidan Yevropa (Jupiter yo‘ldoshi), Encelad (Saturn yo‘ldoshi), hamda Marsda suv, organik birikmalar va hayot uchun zarur muhit qoldiqlari topilgani bu savolni ilmiy darajaga olib chiqdi. Astrobiologlar fikricha, agar suv mavjud bo‘lsa, hayot shakllanish ehtimoli ham mavjud.

Bu ikki masala — tarixiy sivilizatsiyalarning intellektual merosi va koinotda ehtimoliy hayot — aslida bir nuqtada tutashadi: inson o‘z o‘rnini anglash masalasida. Agar biz ongni faqat o‘zimizga xos deb bilsak, bu insoniyatning koinot va tarixga bo‘lgan qarashini toraytiradi. Ammo tarixiy va ilmiy dalillar ongning turli shakllarda mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Demak, “boshqa hayot shakllari” mavzusi nafaqat biologik yoki kosmik masala, balki insonning o‘zini kim deb bilishi, o‘z qadriyatlari va dunyoqarashini qayta baholashi bilan bog‘liq. Ana shu jihat bu mavzuni dolzarb, bahsli va chuqur falsafiy mazmunga ega mavzu sifatida namoyon qiladi.

Insoniyatning intellektual taraqqiyotini faqat bir sivilizatsiya yoki bir geografik hudud doirasida ko‘rib chiqish tarixiy haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Insoniyatning qadimiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, dunyoning turli burchaklarida ong, tafakkur, bilimga intilish, borliqni anglash jarayoni o‘ziga xos shakllarda rivojlangan. Yevropada qadimiy Yunon falsafasi tafakkurning markazi bo‘lgan bo‘lsa, Sharqda Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo ilmiy maktablari insonni, tabiatni va koinotni o‘rganishda o‘ziga xos yo‘nalishlarni shakllantirgan.

Masalan, qadimgi Xitoyda Konfutsiy ta’limoti jamiyatning axloqiy poydevorini yaratgan, inson va jamiyat munosabatini tartibga solgan. Konfutsiy

fikricha, insonning aqliy kamoloti ma'naviy yetuklikka bog'liq, jamiyat esa har bir insonning axloqiy javobgarligi bilan barqaror turadi. Bu qarash Yevropa falsafasidagi rasionalistik yondashuvdan farq qilgan bo'lsa-da, unda ham ong va tafakkur markaziy o'rinda turadi.

Hind falsafiy an'analari esa insonning ichki dunyosi, ongning o'z-o'zini anglash jarayonini chuqur tahlil qilgan. "Upanishad"larda inson ruhiy kamolot orqali o'z "men"ini anglay olishi, tafakkurning cheksizligini his etishi mumkinligi bayon etilgan. Bu ta'limot inson ongini cheklangan biologik jarayon sifatida emas, balki kosmik mohiyatga ega hodisa sifatida ko'rgan.

Markaziy Osiyo ilmiy maktablari esa ong va ilmni aniq dalillarga tayangan holda rivojlantirgan. Beruniy Yerning shar shaklida ekanligini Yevropada Kopernikdan 500 yil avval ilmiy asoslagan. Ibn Sino inson ruhiyati, ong va tananing o'zaro bog'liqligi haqida psixologiyaning dastlabki tamoyillarini yaratgan. Bu faktlar shuni ko'rsatadiki, intellektual hayotning markazi bir hududda emas, balki insoniyatda mujassam bo'lgan.

Biroq mavzuning ikkinchi qismi — Yerdan tashqaridagi mumkin bo'lgan hayot shakllari — zamonaviy fanning eng qiziqarli va bahsli yo'nalishlaridan biridir. XX asrda insoniyat ilk bor kosmosga chiqqanidan keyin savol yanada keskinlashdi: agar inson koinotda yolg'iz bo'lmasa, unda hayotning boshqa shakllari qayerdadir mavjudmi?

NASA, esa va boshqa kosmik agentliklarning tadqiqotlari bu fikrni ilmiy asoslay boshladi. Marsda muz shaklidagi suvning topilishi, Yupiterning Yevropa yo'ldoshida 100 kilometr chuqurlikdagi suv okeanlari borligi, Saturnning Encelad yo'ldoshida organik zarralar va issiq buloqlar mavjudligi — hayot, hech bo'lmasa

oddiy bakterial shaklda, mavjud bo'lishi ehtimolini oshiradi. Agar hayotning eng sodda ko'rinishlari mavjud bo'lsa, bu intellektual ongning ham boshqa shakllarda rivojlangan bo'lishi ehtimolini inkor etmaydi.

Lekin bu yerda savol tug'iladi: agar boshqa ong mavjud bo'lsa, u inson ongiga o'xshash bo'ladimi? Javob ehtimoldan yiroq — yo'q. Ong hayot shaklining biologik tuzilishi, yashash muhiti, energetik manbasi va evolyutsion bosqichlariga bog'liq. Masalan, Yerda intellektning rivojlanishida qo'l tuzilishi, nutq organlari va ijtimoiy muhit hal qiluvchi rol o'ynagan. Agar boshqa sayyorada hayot suv ostida shakllangan bo'lsa, u yerda til, ko'rish, sezish tamoyillari biznikidan mutlaqo boshqacha bo'lishi mumkin.

Zamonaviy antropologiyada muhim savol mavjud: ong deganda biz aynan nimani tushunamiz? Nutqmi? O'ylash qobiliyatimi? Ijtimoiy xulqmi? Yoki ma'naviy-ruhiy tajribami? Agar ong faqat odamga xos deb belgilansa, unda delfinlarning murakkab signallar tizimi, chumolilar jamiyatining mehnat taqsimoti, qushlarning uzun masofalarni navigatsiya qilish qobiliyati qanday izohlanadi?

Bu savollar shuni ko'rsatadiki, ongning o'zi ham ko'p shaklli, ko'p bosqichli va koinot miqyosida turlicha ifodalanishi mumkin bo'lgan hodisadir. Demak, insonning eng katta vazifasi — o'zini koinot markazi deb bilishdan voz kechish va o'zini koinotning ulkan tirik tizimi ichidagi bir zarrasi sifatida anglashdir. Insoniyatning kelajakdagi intellektual o'sishi ham aynan mana shu fikr bilan bog'liq.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, insonning boshqa hayot shakllari haqidagi tasavvurlari ko'pincha o'zini anglash darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Agar inson o'z ongini yagona markaz deb qabul qilsa, u boshqa ong shakllarini inkor etishga

moyil bo‘ladi. Ammo tarixiy jarayon shuni ko‘rsatadiki, insoniyat necha bor "o‘zidan kattaroq haqiqat" oldida tasavvurlarini qayta ko‘rib chiqqan. Masalan, bir davrlar odamlar Yer koinot markazi deb o‘ylagan. Keyinchalik Kopernik va Galiley kashfiyotlari insonni bu tasavvurdan voz kechishga majbur qildi. Xudi shunday, ehtimol, kelajakda inson o‘zini koinotdagi yagona ongli mavjudot deb bilishdan ham voz kechadi.

Yevropadan tashqaridagi madaniyatlarni o‘rganish ham bunga dalil bo‘la oladi. Masalan, qadimgi mayya va inka sivilizatsiyalarida astronomiya nihoyatda rivojlangan bo‘lgan. Ular yulduzlar harakati, vaqt o‘lchovlari, Quyoshning fazoviy trayektoriyasini juda nozik hisoblagan. Bular matematika va kuzatuv madaniyati yuqori bo‘lganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ushbu sivilizatsiyalar koinotda hayot faqat inson bilan chegaralanmaydi, deb hisoblashgan. Ularning mifologiyasida “osmos” — tirik koinot tasavvuri markaziy o‘rinda bo‘lgan. Bu fikr bugungi astrobiologiyada ham dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q.

Boshqa tomondan, zamonaviy ilm-fan ham hayotning turli shakllarda bo‘lishi mumkinligini tasdiqlamoqda. Yerda hayot nafaqat suvda, balki juda ekstremal sharoitlarda ham uchraydi. Masalan:

- vulqon kraterlarida 100°C dan yuqori haroratda yashaydigan bakteriyalar;
- Antarktida muz qatlamlari ichida hayot kechiruvchi mikroorganizmlar;
- okean tubidagi kimyoviy energiya hisobiga yashaydigan hayot turlari.

Bu faktlar shuni ko‘rsatadiki, hayotning shakli va ehtiyoji biz tasavvur qilgan “odatiy” sharoitlarga bog‘liq emas. Agar hayot Yerda turli sharoitlarda mavjud bo‘lsa, u boshqa sayyoralarda ham mutlaqo boshqa shakllarda paydo bo‘lishi mumkin.

Bu yerda murakkab savol tug‘iladi: agar boshqa ong shakllari mavjud bo‘lsa, inson ularni tanib ololadimi? Chunki biz hayotni ko‘pincha o‘zimizga o‘xshash belgilar orqali aniqlaymiz — ko‘rish, eshitish, nutq, harakat va boshqalar. Ammo boshqa sayyorada shakllangan ong bu belgilarni umuman namoyon qilmasligi mumkin.

Demak, insonning koinotni tadqiq etishdagi asosiy vazifasi shunchaki hayotni “topish” emas, balki hayotni qadrlash mezonlarini kengaytirishdir. Ongni nafaqat biokimyoviy yo‘nalishda, balki ijtimoiy, ruhiy, kosmik jarayon sifatida tushunish — inson tafakkurining keyingi bosqichidir. Insoniyatning o‘z kelajagini shakllantirish jarayonida ushbu masala befarq mavzu emas, aksincha, o‘zidan ham kattaroq olamni tan olishni boshlash nuqtasidir. Insonning intellektual rivoji va ong shakllanishi faqat Yevropa ilmiy an‘analari bilan chegaralanmaydi. Tarix ko‘rsatadiki, inson tafakkuri dunyoning turli hududlarida mustaqil ravishda yuksalgan. Xitoy, Hindiston, Misr, Markaziy Osiyo va Janubiy Amerikaning qadimiy sivilizatsiyalari chuqur falsafiy qarashlar, tabiatshunoslik tajribalari, ijtimoiy boshqaruv tizimlari va koinotga oid tasavvurlarni yaratgan. Bu esa intellekt, ong va bilim insoniyatning umumiy merosi ekanligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy ilm esa insoniyat tafakkurining yanada kengayishiga sabab bo‘lmoqda. Koinotni tadqiq etish, Mars, Encelad va Yevropa singari sayyora va yo‘ldoshlarda hayot uchun zarur sharoitlarning aniqlanishi “hayot faqat Yerga xos” degan qarashni inkor qiladi. Agar hayot mavjud bo‘lsa, u o‘ziga xos shakllarda bo‘lishi, ong esa mutlaqo biz tasavvur qilmagan ifodalarga ega bo‘lishi mumkin.

Demak, insonning vazifasi — o‘zini koinot markazi sifatida emas, balki koinotning murakkab tiriklik tizimidagi ongli bo‘lagi sifatida anglashdir. O‘zini

anglagan jamiyatgina boshqa hayot shakllarini qabul qilishga, dunyoni kengroq ko‘rishga va ilmiy tafakkurni cheklanmas rivojlantirishga qodir bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshqa hayot shakllarini izlash jarayoni faqat ilmiy izlanish emas, balki insonning o‘zini qayta anglash, borliqdagi o‘rnini chuqurroq tushunish va tafakkur chegaralarini kengaytirish jarayonidir. Inson qanchalik koinotni o‘rgansa, aslida shunchalik o‘zini anglab boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Beruniy A. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. – Toshkent: Fan, 1998.
2. Ibn Sino. *Kitob ush-shifo*. – Tehron: Donyo, 1980.
3. Konfutsiy. *Lun Yuy (Suhbatlar va mulohazalar)*. – Pekin: Renmin Chubanshe, 2006.
4. Maxatma Gandi. *Hayot falsafasi*. – Dehli: Navajivan Press, 2015.
5. Hawking S. *The Universe in a Nutshell*. – New York: Bantam Books, 2001.
6. Sagan C. *Cosmos*. – New York: Random House, 1980.
7. De Duve C. *Vital Dust: Life as a Cosmic Imperative*. – Basic Books, 1995.
8. NASA Astrobiology Institute. *Annual Research Reports*. – Washington D.C., 2020–2023.
9. Frank J., Sullivan S. “A New Empirical Constraint on the Prevalence of Technological Civilizations in the Universe.” *Astrobiology Journal*, 2016.